

ytterligare kompletteras, men i sina huvuddrag torde den teckning, Liedgren nu givit, knappast komma att mycket förändras.

En önskan må till sist uttalas, nämligen att förf. förverkligar sin avsikt att lämna en skildring av psalmdiktaren och kyrkomannen. Det vore önskvärt därför, att det bleve boken om den betydelsefullaste delen av Wallins liv. Men det vore det även därför, att läsaren, sedan han nu fått följa Wallin under år, då denne icke alltid framstår till sin fördel, gärna ville närmare lära känna honom, sedan han blivit en verklig man, skickad att göra en stor mannagärning.

Gustaf Walli.

Luthers Betbüchlein.

PÅ BÄRENREITERS förlag i Kassel utgavs förra året ett nytryck av 1529 års upplaga av Luthers Betbüchlein. Den lilla boken är av stort intresse. Genom denna publikation göres allmänt tillgänglig en bok, som måste räknas med bland reformationstidens allra betydelsefullaste. Av den viktiga upplagan från år 1529 finnes, så vitt känt är, blott ett exemplar i behåll, förvarat i stadsbiblioteket i Lindau im Bodensee.

Första upplagan av Luthers Betbüchlein utkom år 1522, och därmed inleddes den evangeliska bönelitteraturens historia. Senmedeltiden hade skapat en rikhaltig andaktslitteratur, i vilken bönböckerna intogo en framstående plats. Sedan boktryckarkonsten uppfunnits, fingo de en vidsträckt spridning bland lekmännen. Särskild populär var den s. k. Hortulus animæ, som framträdde mot slutet av 1400-talet och vari det betydelsefullaste av senmedeltidens privata böneskatt sammanbragts. (En förnämlig samling på icke mindre än 13 ex. av olika upplagor av denna gamla andaktsbok har av riksbibliotekarien Isak Collijn för icke så länge sedan förvärvats åt Kungl. Biblioteket). Reformationens män sågo dessa populära andaktsböcker med ovilja på grund av deras talrika Maria- och helgonböner och framförallt på grund av deras braskande och oblyga avlatslöften. Luther fann det nödvändigt att söka skapa en motvikt och en ersättning för dessa katolska andaktsböcker, i vilka "så mycket okristligt gyckelspel i bönen till Gud och helgonen drevs med de enfaldiga", och i detta syfte utarbetade han sin Betbüchlein.

Någon bönbok i egentlig mening var den emellertid icke. Huvudparten av innehållet utgjordes av en tidigare publicerad utläggning av Tio guds bud, Tron och Fader vår, vartill nu fogades en utläggning av Ave Maria samt dessutom några av Psaltarens psalmer och Pauli brev till Titus. Den

är sålunda snarare en undervisnings- och läsebok än en bönbok i egentlig mening. I stället för böneformulär vill Luther giva undervisning om och handledning i bönen.

Boken blev utomordentligt väl mottagen. Redan utgivningsåret upplevde den minst ett 10-tal upplagor, och under de närmast följande årtiondena sågo ständigt nya upplagor, bearbetningar och översättningar dagen. Olaus Petri lade den till grund för sin första reformatoriska skrift, *Een nyttwgh wnderwijsning*.

Det var särskilt två egenskaper hos *Betbüchlein*, som voro av framtidsdiger betydelse: dess genomgående bibliska innehåll (med undantag för tron, som emellertid ansågs jämställd med Guds ord, är allt hämtat ur Skriften) och dess ovan antydda didaktiska tendens. Den äldsta evangeliska bönelitteraturens alster, som mer eller mindre troget anslöt sig till den lutherska förebilden, fingo, som Paul Althaus påvisat, en uteslutande biblisk karaktär, och ännu mot reformationstidens slut möter man vittnesbörd om att bland de evangeliska egentligen blott den heliga Skrifts böneformulär ansågos verkligt användbara. Ännu betydelsefullare var emellertid bokens didaktiska inställning. Från *Betbüchlein* till katekesen var steget icke långt, och den kom så att i själva verket bliva utgångspunkten för den evangeliska katekesundervisningen. (I *Deutsche Messe* anbefaller Luther sin *Betbüchlein* såsom underlag för den evangeliska kristendomsundervisningen). Under hela reformationstidevarvet var bönelitteraturen mycket nära förbunden med den oerhört rika kateketiska litteraturen.

Den knapphet och stränga bibeicitet, som utmärkte den första upplagan, bibehölls emellertid icke i de senare. Man märker i dessa en tydlig tendens att giva boken mera av det för en bönbok traditionella innehållet. En del av dessa förändringar, som röja inflytande från andra evangeliska bönböcker, vilka under tiden utkommit, härröra säkerligen från Luther själv, en del få skrivas på boktryckares och förläggares konto.

Upplagan av år 1529, som utgavs av boktryckare Hans Lufft i Wittenberg, är i detta hänseende viktig och intressant. Den börjar med en kalender jämte tillbehör, som inte gärna fick saknas i en traditionell bönbok. Utöver det från originalupplagan kända materialet innehåller den dessutom en "Sermon von der betrachtung des heiligen leydens Christi", "Sermon von der Tauffe", "Sermon von der Beycht und dem Sacrament", "Sermon vom Sterben" — nästan alltsammans traditionellt bönboksmaterial, som Luther förut gjort till föremål för undervisande utläggning. Flera av dessa stycken hade infogats i tidigare upplagor av *Betbüchlein*.

En fullständig nyhet i 1529 års upplaga är däremot det passional, varmed boken avslutas. Bland medeltidens andaktsböcker voro de s. k. pas-

sionalerna de icke minst populära. Dessa medeltida passionaler voro ett slags bilderböcker till Kristi och helgonens liv. Med "passional" betecknades nämligen icke blott själva lidandeshistorien utan framställningen av hela Jesu liv; men icke blott framställningar av Kristi liv utan även sådana av Marias och helgonens kallades passionaler, och Luther ville därför skapa en evangelisk ersättning även för dessa böcker, i vilka enligt hans omdöme "djävulen hade gjort så många tillägg". Luthers passional består av korta bibelord, så utvalda och sammanställda att de tillsammans bilda en kortfattad biblisk historia, börjande med skapelsen och slutande med den Uppståndnes utsändande av sina lärjungar. Kristi lidande och död utgör dock huvudbeståndsdelen. Hans Lufft har försett texten med 50 helsides träsnitt. Härmed skapade Luther den första evangeliska bilderbibeln, enligt hans egen avsikt ett slags "Biblia pauperum" till tjänst för barnen och de olärda, "vilka genom sådana bilder mycket bättre än genom blotta ord och läror kunna förmås att fatta och minnas den heliga historien". Luthers passional följdes av talrika andra evangeliska sådana (ett svenskt passional såg dagen 1552). Längre fram försågs det med korta kärnfulla böner efter mönster från ett av Caspar Schwenckfeld utgivet passional. Detta utökade lutherska passional översattes till svenska och utgavs år 1600 av Petrus Johannis Gothus.

Bärenreiters nytryck är en omsorgsfullt utförd kopia av den från Hans Luffts tryckeri utgångna upplagan. För var och en som älskar och intresserar sig för reformationstidens urkunder bör den vara en begärlig och kärkommen bok.

Sigfrid Estborn.

Recensioner.

Kyrklig konst.

Översikt av litteraturen under 1929.

I denna tidskrift ha under det gångna året några arbeten anmälts, vilka behandla intressanta kyrkliga konstfrågor eller aktuella forskningsresultat. Det torde emellertid vara av värde att i en översikt sammanfatta den i svenska tidskrifter och smärre publikationer offentliggjorda litteraturen i dessa ämnen. Här medtagas större delen av denna; endast några uppsatser i festskriften till Roosval och en artikel i Kyrkohistorisk årsskrift ha utelämnats.

För romansk kyrkokonst bildar Gerda Boëthius' uppsats "Stavkyrkans ursprung och utveckling" i festskriften till Roosval en inledning. Förf. söker visa, att den nordiska stavkyrkan är en inhemska produkt, som direkt utvecklar sig ur de hedniska gudatemplerna (t. ex. vid Gamla Upsala). — De östgötska kyrkdörrarna med rika järnsmidesbeslag från 1100-talet äro föremål för en stilistisk gruppering av Erik Lundberg ("Järnbeslagna dörrar från romansk tid i Östergötland" i Rtg), och det rika småländska dopfuntsmaterialelet från samma tid ägnas en utförlig undersökning av R. Blomqvist i en doktorsavhandling, Studier i Små-